

Михайло Зверяков

Андрій Грималюк

ОДЕСЬКА ШКОЛА ТА СУЧАСНІСТЬ

Наукові традиції Одеської школи економічної думки, яка була створена професором А.К. Покританом, можуть зіграти чималу роль у подальшому розвитку логіко-історичного підходу до аналізу економічного розвитку. Однією з найважливіших методологічних основ Одеської школи є послідовне розмежування формальної і реальної сторін трансформаційних процесів. Головна мета статті полягає в тому, щоб у найзагальнішому вигляді намітити ті можливості, які методологія Одеської школи відкриває для аналізу трансформаційних процесів, що розгортаються сьогодні у світовій економіці і передусім у найбільш розвинених країнах.

Важливіший результат дослідження полягає у висновку про те, що на сьогодні розгортається процес руху високорозвиненої економіки не просто до чергового технологічного укладу, а до нового технологічного способу виробництва, і ця тенденція здатна пояснити багато в сучасному світі, в тому числі ту турбулентність, яку ми спостерігаємо сьогодні в західному суспільстві. Сучасне розвинуте суспільство виступає ще тільки як номінально постіндустріальне, і його ще тільки чекає в майбутньому процес реальної постіндустріальної трансформації. Останній може виявитися для нього дуже болючим, тому що він пов'язаний з масовим виштовхуванням людей зі сфери матеріального виробництва і управління. Таким чином, головний результат полягає в тому, що суперечності між формальною і реальною трансформацією, яка в кінці ХХ століття багато в чому визначила історичну долю радянського суспільства, в ХХІ столітті починає загострюватися тепер уже в західному суспільстві, вступає в процес реальної постіндустріальної трансформації.

Ключові слова: логіко-історичний підхід, Одеська школа, економічна теорія, реальна постіндустріальна трансформація, технологічний спосіб виробництва, високорозвинена економіка.

Неокласичний "мейнстрим" продемонстрував цілковиту нездатність осмислити складні процеси, що відбуваються сьогодні у світовій економіці. У зв'язку з цим посилюється актуальність наукового пошуку альтернативних методологічних підходів, адекватних аналізу сучасних економічних проблем. Один із таких підходів

Зверяков Михайло Іванович (rector@oneu.edu.ua), д-р екон. наук, проф., чл. кор. НАН України; ректор Одеського національного економічного університету.

Грималюк Андрій Вікторович (andregrim01@gmail.com), orcid.org/0000-0002-8323-9193, канд. екон. наук, доц.; завідувач кафедри економічної теорії Одеського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

© М.Зверяков, А.Грималюк, 2018

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2018. № 2: 5–21

може бути пов'язаний з методологією Одеської школи економічної думки, найважливішою особливістю якої є послідовне розмежування формальної та реальної сторін економічних процесів.

У міру того, як криза неокласичної методології стає все більш очевидною, в економічній літературі набирає популярність неоінституціональний напрям. На відміну від неокласики він відкидає постулат повної раціональності економічних суб'єктів, і завдяки цьому йому не чужий певний історизм. Неоінституціоналізм пов'язує економічний розвиток суспільства передусім з рівнем і характером історичної еволюції його інститутів. При цьому технологічний розвиток, рівень і характер продуктивних сил відсуваються на другий план. У центрі уваги виявляється інституційна форма суспільства і проблеми її зміни, але при цьому недостатньо повно враховується визначальне значення технологічного прогресу для розвитку інститутів.

Аналогічним чином неоінституціональна теорія розставляє акценти і при аналізі процесів, що відбуваються в економіці України. Наприклад, процес євроінтеграції України розглядається переважно з формального боку, який передбачає передусім перетворення інституційної форми суспільства.

Відомі українські економісти протиставляють такому формально-інституціональному підходу концепцію структурної перебудови та технологічної модернізації економіки шляхом активної фінансово-кредитної та промислової політики (Геец, Гриценко, 2013. С. 4–19; Гриценко, 2016. С. 45–63; Жданова, 2014. С. 234–257). Фактично це є концепція реальної євроінтеграції України, яка в дійсності передбачає створення адекватної технологічної бази за допомогою нової індустріалізації національної економіки (Зверяков, Жданова, 2017). "Індустріалізація і євроінтеграція є абсолютно синонімічними поняттями", – підкреслив В. Галасюк, голова Комітету Верховної Ради України з питань промислової політики та підприємництва на конференції з характерною назвою "Нова індустріалізація: виклики, можливості та перспективи для України", що проходила в ТПП України в грудні 2017 року.

Ця концепція спирається на солідну, категоріально розроблену методологічну базу, представлену логіко-історичним підходом до аналізу трансформаційних процесів і теорію спільно-розділеної праці (Гриценко, 2005; Гриценко, 2011; Гриценко, 2017). Ця методологія дозволяє осмислити і категоріально висловити внутрішню історичну логіку трансформаційного процесу, приховану глибоко за поверхнею явищ господарського життя. При такому логіко-історичному підході трансформаційні зміни втрачають видимість випадкових подій і виступають як такі

зовнішні форми, в яких прокладає собі дорогу внутрішня логіка історичного розвитку.

Чималу роль у подальшому розвитку логіко-історичного підходу може зіграти методологія Одеської школи економічної думки, яка була створена А. Покританом. Однією з найважливіших методологічних основ Одеської школи є послідовне розмежування формальної та реальної сторін трансформаційних процесів. Таке розмежування і подальший діалектичний синтез цих сторін дозволяють розробити таку категоріальну модель історичної трансформації, яка максимально наочно розкриває і передає внутрішню логіку цього процесу.

Такий методологічний інструментарій є адекватним аналізу проблем не тільки національної, а й глобальної економіки, включаючи й процеси, що розгортаються сьогодні у високорозвинених країнах, які, як відомо, демонструють менш розвиненим країнам їхнє власне майбутнє. Трансформаційний характер вітчизняної економіки давно став "загальним місцем" в економічній літературі. Однак при цьому не завжди враховується та обставина, що високорозвинені країни теж знаходяться в процесі історичної трансформації, хоча цей процес й відрізняється якісно від тих трансформаційних процесів, які відбуваються в Україні протягом останніх десятиліть. Тому, як правило, в літературі не розмежовуються формальна та реальна сторони історичного процесу постіндустріальної трансформації, який починається в сучасній високорозвиненій економіці.

Головна **мета статті** полягає в тому, щоб у найзагальнішому вигляді намітити і показати ті можливості, які відкриває використання методології Одеської школи для аналізу трансформаційних процесів, що розгортаються сьогодні у світовій економіці і передусім у найбільш розвинених країнах.

Одеська школа економічної думки склалася в 60–70-ті роки минулого століття. Віддаленість від центру в цьому випадку привела не до провінціалізму, а, навпаки, до відносного ослаблення залежності від офіціозу і чималою мірою сприяла формуванню тут самостійної школи економічної теорії. Це дозволяло висловлювати ідеї, які багато в чому розходилися з офіційною точкою зору.

Протистояння офіціозу виразилося в багаторічній дискусії про основи економічної системи. При цьому об'єктом критики стала офіційна теза про те, що основою економічної системи радянського суспільства є суспільна власність на засоби виробництва. Це положення було зафіксовано навіть у радянській конституції. Незважаючи на це, Одеська школа послідовно виступала проти цієї ідеї, виходячи з того, що право власності та взагалі будь-яке інше вольове, ідеологічне відношення в прин-

ципі ніяк не може служити основою економічної системи. А. По-критан вважав, що говорити так – це все одно, що розглядати будинок як основу власного фундаменту.

Така критика спиралася на розуміння економічної системи як об'єктивного базису суспільства. Ці погляди методологічно виходили з широко відомого положення про те, що виробничі відносини утворюють економічну форму, а продуктивні сили – технологічний зміст кожного певного історично визначеного способу виробництва. Це положення виходить з того, що саме залежність від продуктивних сил надає виробничим відносинам їхній об'єктивний характер, який робить їх незалежними від волі і бажання людей у тому сенсі, що люди змушені вступати в ці відносини, незалежно від того, хочуть вони цього чи ні. Ця незалежність від суб'єктивної волі виділяє їх з широкого спектра суспільних відносин, що й дозволяє розглядати їх як об'єктивний базис суспільства. Вони не залежать від волі і бажання людей саме тому, що визначаються в кінцевому рахунку рівнем і характером розвитку продуктивних сил.

Якщо розглядати економічну систему суспільства з таких позицій, то вона виступає у вигляді складної, багаторівневої структури: з одного боку, для вольових політико-правових відносин виробничі відносини виступають як об'єктивний базис і в цьому сенсі утворюють економічний зміст суспільства. З іншого ж боку, вони виступають як економічна форма розвитку продуктивних сил цього суспільства. Так само, як вольові відносини утворюють політико-правову форму розвитку виробничих відносин, так і самі виробничі відносини також є економічною формою розвитку продуктивних сил. Таким чином, в остаточному підсумку саме продуктивні сили виявляються ядром цієї складної суспільної структури. Саме вони і надають зрештою об'єктивний зміст суспільному розвитку, а вся багатобарвна сукупність суспільних відносин виступає лише як соціальна форма розвитку продуктивних сил.

Теоретичне розмежування формальної і реальної сторін трансформаційних процесів саме і виходить з того, що виробничі відносини утворюють суспільну форму, а продуктивні сили – технологічний зміст економічного розвитку. З цієї точки зору формальна сторона економічних процесів пов'язана зі зміною виробничих відносин, тобто зміною економічної форми руху суспільного виробництва. Водночас реальна сторона припускає відповідні зрушення на більш глибокому рівні – на рівні того технологічного змісту суспільного виробництва, який утворюють рівень та характер розвитку продуктивних сил цього суспільства.

Відповідно важливо розрізняти формальну і реальну основи розвитку економічної системи. Формальною (тобто пов'язаною з економічною формою) основою розвитку виступає генетично вихідне відношення суспільства. Воно утворює його історичний зародок, з якого згодом органічно виростає нова економічна система у всій її історичній складності. Наприклад, для індустріальної системи таким зародком служить товарне відношення, що виникло задовго до її становлення і протягом тисячоліть поступово визрівало в надрах доіндустріальних суспільств у вигляді різноманітних елементів ринкових зв'язків, які виникали і розвивалися за участю купецького і лихварського капіталу (Богданов, Скворцов-Степанов, 2011. С. 178–181). Коли розвиток цих елементів товарної форми зв'язку між людьми досягає критичного рівня, вони стають вихідним пунктом нової економічної системи, в якій переважаючим є наймана праця.

Уже проста капіталістична кооперація та мануфактура знаменують кардинальне перетворення виробничого процесу. Однак ці перетворення мають ще багато в чому формальний характер, оскільки при цьому основою виробництва залишається ручна праця. Наприклад, у мануфактурному виробництві праця стає найманою, але ще залишається ручною. І тільки послідовний перехід від мануфактури до фабрики означає створення адекватного індустріальному суспільству технологічного базису у вигляді принципово нового технологічного способу виробництва, заснованого на застосуванні машин (Голдстон, 2014. С. 211–218; Розенберг, Бирдцелл, 2015. С. 231–248).

Досягши своєї історичної зрілості, що спирається на адекватний технологічний базис, генетично вихідне виробниче відношення індустріального суспільства набуває загального характеру в тому сенсі, що тепер воно охоплює вже не тільки продукти праці, а й саму робочу силу, яка їх створює. Найважливішою особливістю зрілого індустріального суспільства, що спирається на адекватний йому технологічний спосіб виробництва, стає, як відомо, товарна форма робочої сили. Отже, формальною підставою економічної системи є її генетично вихідне відношення, з якого за сприятливих умов органічно виростає основне економічне відношення цього суспільства. Це економічне відношення досягає своєї зрілості тільки тоді, коли воно спирається на адекватний базис у вигляді нового технологічного способу виробництва. Так виникає індустріальний технологічний спосіб виробництва, заснований на використанні машин і представлений вперше англійською фабричною системою.

Цю історичну закономірність наочно демонструє генезис промислового капіталу, який досягає своєї зрілості і стає дійсно

основним виробничим відношенням індустріального суспільства тільки тоді, коли він спирається на адекватний технологічний базис у вигляді машинного виробництва. Тільки на цьому ступені своєї історичної зрілості промисловий капітал отримав можливість відтворюватися на адекватній йому технологічній основі.

Таким чином, саме технологічний спосіб виробництва, що знаходиться на певному ступені свого історичного розвитку, утворює реальну основу економічної системи суспільства. Таке розуміння реальної основи економічної системи відповідає характерному для Одеської школи "реалістичному" підходу.

Звичайно, при цьому треба в повній мірі враховувати і активний зворотний вплив виробничих відносин на розвиток продуктивних сил суспільства. Він проявляється передусім у тому, що за умови якщо економічні відносини відповідають потребам розвитку продуктивних сил, то вони утворюють адекватну суспільну форму цього розвитку. У разі ж невідповідності вони виступають як форма його гальмування. Тому механізм дії закону відповідності з необхідністю включає активний зворотний вплив виробничих відносин на розвиток продуктивних сил. Історичним проявом цього активного впливу є те кардинальне перетворення технологічної структури виробництва, яке відбулося під впливом капіталістичних виробничих відносин у процесі переходу від простої капіталістичної кооперації до мануфактури і від неї – до крупного машинного виробництва.

Як відомо, в основі функціонування ринкового механізму лежить не тільки пряма залежність ринкової ціни від співвідношення попиту і пропозиції, а й зустрічна, протилежно спрямована і в цьому сенсі зворотна залежність, пов'язана з тим, що зміни ринкової ціни так само активно впливають на попит і на пропозицію. Така функціональна взаємодія прямих і зворотних залежностей визначає тенденцію до ринкової рівноваги. Враховуючи це, неокласика розглядає ринкову систему як "механізм цін". Такий підхід може бути допустимим, якщо робити предметом аналізу механізм функціонування ринкової системи, а не механізм її історичного розвитку. Саме такий підхід є характерним для неокласики.

Процес економічного розвитку передбачає взаємодію прямої залежності виробничих відносин від розвитку продуктивних сил з протилежно спрямованою, зустрічною залежністю між ними – з активним зворотним впливом виробничих відносин на рух продуктивних сил. І якщо неокласика послідовно виходить із взаємодії прямих і зворотних залежностей, що утворюють механізм функціонування ринкової системи, то зі свого боку політична економія категоріально розкриває аналогічну взаємодію прямих і зворотних залежностей, яка утворює механізм історичного

розвитку економічної системи. Як видно, один і той самий системоутворювальний принцип взаємодії прямих і зворотних залежностей виступає основою і механізму функціонування, і механізму розвитку ринкової системи, які відповідно розглядають різні економічні дисципліни.

Однак базову роль у процесі економічного розвитку все-таки відіграє пряма залежність. Це видно вже з того, що економічні відносини можуть надавати прямо протилежний вплив на розвиток продуктивних сил залежно від їх відповідності або невідповідності досягнутому рівню та потребам подальшого розвитку останніх. Якщо економічні відносини, що історично склалися в суспільстві, не відповідають досягнутому рівню продуктивних сил, то вони починають гальмувати їхній подальший розвиток. У період становлення індустріального суспільства це відбувалося, коли в економіці продовжували панувати феодальні відносини, які виступали не як форма руху, а, навпаки, як форма гальмування подальшого розвитку продуктивних сил. Характерним прикладом такого гальмування може служити роздвібнена напівфеодальна Німеччина першої половини XIX століття.

Чи є сьогодні такі відносини, що можуть служити аналогічним гальмом для сучасного високорозвиненого суспільства, яке вже технологічно наблизилося впритул до повної автоматизації промислового виробництва? Тут стикаються дві протидіючі історичні тенденції. З одного боку, високорозвинена економіка стоїть на порозі так званої четвертої промислової революції, пов'язаної з проникненням Інтернету та інших інформаційних технологій у сферу матеріального виробництва. З іншого боку, гальмування процесу автоматизації промислового виробництва проявляється в тому, що глобальний капітал частіше схильний віддавати перевагу дешевій робочій силі в країнах, що розвиваються, замість роботизації виробництва в високорозвиненій економіці. Гарвардський економіст Річард Фрімен підрахував, що тільки за період з 1980 по 2000 рік світова зайнятість робочої сили, яка вимірюється числом зайнятих, зросла вдвічі, що різко скоротило глобальне співвідношення капіталу і праці майже наполовину (Мэйсон, 2016. С. 155). Характерно, що при цьому в країнах, що розвиваються, з 1991 по 2011 рік група зайнятих, які заробляють від 4 до 13 доларів на день, зросла швидше за все: з 600 млн до 1,4 млрд (Suranovic, 2015. P. 78). Тобто йдеться про використання досить дешевої робочої сили. З іншого боку, за даними Інституту Маккінсі, приблизно 65–70% домогосподарств в 25 найбільш розвинених країнах у період з 2005 по 2015 рік відчули на собі стагнацію або падіння доходів (Landau, 2012. P. 59).

До останнього часу перенесення промислового виробництва з високорозвиненої економіки в менш розвинені країни взагалі не сприймалося як негативне для розвинених країн явище. У літературі ці процеси традиційно прийнято розглядати в контексті теорії постіндустріального суспільства. Різновидами цього підходу є численні варіанти концепції інформаційного суспільства, "економіки знань", "сервізації", "економіки послуг" тощо. Історично прогресивний характер цих процесів навперебій вихваляли прихильники численних ліберальних теорій глобалізації, які поряд з концепціями постіндустріального та інформаційного суспільства покликані були переконати людей в тому, що нічого особливо тривожного не відбувається, що так і повинно бути. І тільки зараз поступово починають осмислюватися негативні наслідки цих процесів для західного суспільства.

Глобалізація капіталу чинить на розвиток продуктивних сил двоїстий, глибоко суперечливий вплив. З одного боку, розвиток міжнародного поділу праці, який набуває форм глобальних ланцюжків створення вартості, є потужним фактором розвитку світових продуктивних сил. Про це наочно свідчить зростання світового ВВП на душу населення на 162% з 1989 по 2012 рік (*Feenstra*, 2015. Р. 52). Для порівняння: за підрахунками англійського економіста Дугласа МакУільямса, за п'ятдесят років після 1820 року, коли в Європі відбувся промисловий переворот, світовий ВВП на душу населення зріс лише на 30%, а за століття після відкриття Америки – на 5% (*Мэйсон*, 2016. С.153). Основними бенефіціарами прогресу світових продуктивних сил на цей раз виступають країни, що розвиваються: з 1989 по 2012 рік їх ВВП на душу населення зріс на 404% (*Landau*, 2012. Р. 98).

Але цього не можна сказати про самі високорозвинені країни. Багато в чому саме завдяки глобалізації так звана "третя промислова революція", пов'язана з роботизацією, вийшла настільки повільною, що її лише з великою натяжкою можна слідом за Клаусом Швабом (*Шваб*, 2017. С. 125) розглядати як повноцінну промислову революцію. Очевидно, що така сама доля може спіткати і четверту промислову революцію. Це не дивно, тому що неоліберальна глобалізація вступає в суперечність з потребами подальшого прогресу продуктивних сил високорозвиненого суспільства шляхом повної автоматизації промислового виробництва.

Ліберальна глобалізація є історичною тенденцією, що протидіє цьому процесу. Тому в перспективі в міру вичерпання своїх економічних можливостей вона може стати об'єктивним викликом західній цивілізації, що загрожує в майбутньому втратою її глобального лідерства. І тільки адекватна відповідь на цей ви-

клик може дозволити їй зберегти свою лідируючу роль. Такою стратегічною відповіддю може стати глибока структурна трансформація високорозвиненої економіки, доступна в найближчій історичній перспективі тільки Заходу. Вона дозволить йому в майбутньому і надовго зберегти роль глобального лідера, що знаходиться на більш високому рівні суспільного розвитку, ніж інші країни і регіони, і спирається на адекватну основу у вигляді нового технологічного способу виробництва.

Це цілком відповідає знаменитій схемі "виклик-відповідь", розробленій Арнольдом Тойнбі, яка описує розвиток і занепад цивілізацій: якщо цивілізація знаходить відповідь на історичний виклик, вона продовжує розвиватися і процвітати, якщо ні, то починається її занепад. Як видно, формаційний підхід до аналізу історичного процесу в принципі цілком можна методологічно синтезувати з протилежним йому цивілізаційним підходом, якщо в основу відповіді на цивілізаційний виклик покласти історично певний рівень і характер розвитку продуктивних сил. У цьому разі цивілізаційний підхід досить органічно з'єднується з діалектикою продуктивних сил і виробничих відносин, а також з похідною від неї діалектикою формальної і реальної трансформації високорозвиненої економіки.

А. Тойнбі підкреслює, що пошук відповіді на цивілізаційний виклик передбачає певне дистанціювання, яке він висловлює схемою "відхід-повернення" (Тойнби, 2010. С. 251–278). Таке дистанціювання необхідне для глибокого розуміння ключової проблеми і її виділення серед безлічі поточних проблем, за якими вона може бути прихована на поверхні явищ суспільного життя. Адже, як відомо, правильно поставити і сформулювати проблему – це значить наполовину її вирішити. Як це не парадоксально, відповідь на сучасний цивілізаційний виклик теж вимагає певного дистанціювання, що дозволяє дивитися на речі більш відсторонено і тому більш об'єктивно. Такий відсторонений погляд може привести до глибшого розуміння об'єктивного змісту цього історичного процесу, ніж суб'єктивний погляд зсередини, характерний для людей, що живуть в самій гущі подій і тому не здатні піднятися на той рівень абстракції, який логічно необхідний для категоріального осмислення процесів, в які вони безпосередньо залучені.

Для категоріального осмислення цих процесів методологія розмежування формальної і реальної трансформації є надзвичайно актуальною. При цьому важливо методологічно послідовно виходити з того, що реальна основа економічної системи має технологічний характер. Реальна основа пов'язана з рівнем розвитку продуктивних сил, з формуванням адекватного техно-

логічного базису суспільства, з історично визначеним технологічним способом виробництва.

А. Покритан започаткував цей "реалістичний" підхід до наукового аналізу процесу економічної трансформації, послідовно розмежувавши правову форму власності та її об'єктивний економічний зміст. Однак безпосередньо цим об'єктом його аналізу виступало радянське суспільство, яке, як відомо, за рівнем своїх продуктивних сил істотно відставало від Заходу. Тому якщо розглядати продуктивні сили як реальну основу економічної системи, то довелося б визнати, що відповідний цій основі рівень розвитку радянському суспільству об'єктивно має бути нижчим, ніж на Заході.

У таких специфічних умовах А. Покритан був просто ідеологічно змушений розглядати як основу економічної системи не розвиток продуктивних сил, а "основне виробниче відношення", приблизно так само, як свого часу Гегель вважав сучасне йому досить відстале, напівфеодальне Пруське королівство "кінцем історії" і вершиною історичного розвитку. В іншому випадку не виключено, що Одеська школа просто припинила б своє існування. Це скоріше відповідало "формальному", ніж "реальному" підходу до аналізу економічного розвитку, який проголосила школа А. Покритана як основу своєї методології. Але це була лише ідеологічно вимушена данина тому "формальному" підходу, який переважав в офіційній політекономії.

І якщо тепер в нових історичних умовах розглядати реальною основою економічної системи її технологічний базис, то тим самим іманентній Одеській школі "реалістичний" підхід можна звільнити від цієї вимушеної непослідовності. І тоді все стає на свої місця: методологія Одеської школи може стати потужним науковим інструментом, адекватним теоретичному аналізу сучасного розвитку, і дозволить вирішити навіть таке складне наукове завдання, як категоріальне осмислення процесу реальної постіндустріальної трансформації сучасного високорозвиненого суспільства.

У вітчизняній літературі останнім часом увійшло в моду поняття технологічного укладу. Разом з тим фактично остаточно вийшла з ужитку категорія технологічного способу виробництва, що в дійсності виражає набагато більш фундаментальні закономірності історичного руху продуктивних сил суспільства. Технологічний спосіб виробництва розглядається в літературі як історично визначена структура продуктивних сил суспільства, що передбачає певний спосіб з'єднання їхніх структурних елементів. Хоча ця категорія не була особливо популярна в офіційній радянській політекономії, поняття технологічного способу виробництва займає важливе місце в категоріальному апараті Одеської школи.

При цьому технологічний спосіб виробництва розглядається перш за все як категоріальне вираження такого рівня історичного розвитку продуктивних сил, якому відповідає зрілий стан цього суспільства. Технологічний спосіб виробництва виступає як така технологічна структура продуктивних сил, яка не тільки передбачає певний, історично специфічний спосіб з'єднання їхніх структурних елементів, а й утворює адекватний технологічний базис певного типу суспільства і тому є об'єктивним критерієм досягнення ним своєї історичної зрілості.

На відміну від технологічних укладів (яких у літературі нарахувують зазвичай п'ять чи шість) технологічних способів виробництва не так багато – всього три: доіндустріальний спосіб виробництва передбачає ручну працю, індустріальний – використання машин, а постіндустріальний – повну автоматизацію виробництва. Нині розгортається процес руху не просто до чергового технологічного укладу, а до нового технологічного способу виробництва, і ця тенденція здатна пояснити багато в сучасному світі, в тому числі ту турбулентність, яку ми спостерігаємо сьогодні в західному суспільстві.

Наприклад, четверта промислова революція виступає як найважливіший напрям історичного руху від індустріального до постіндустріального способу виробництва. Йдеться про процес реальної постіндустріальної трансформації, покликаної створити адекватний технологічний базис зрілого постіндустріального суспільства, в якому людина повністю вийде зі сфери промислового виробництва і дійсно "стане поруч з ним і над ним".

Елементи товарного зв'язку поступово розвивалися в надрах аграрних, доіндустріальних суспільств протягом тисячоліть до тих пір, поки цей спосіб зв'язку не став панівним у зрілому індустріальному суспільстві, яке спирається на адекватний технологічний базис у вигляді нового для того часу технологічного способу виробництва. Так само і елементи іманентних творчості суб'єкт-суб'єктних відносин між людьми поступово визрівають у надрах доіндустріального та індустріального суспільства до тих пір, поки в процесі реальної постіндустріальної трансформації не буде створений адекватний технологічний базис їх панування в масштабах усього суспільства.

Тому сучасне високорозвинене суспільство виступає ще тільки як номінально постіндустріальне, і йому ще належить в майбутньому процес реальної постіндустріальної трансформації, який може виявитися для нього дуже болючим, тому що він пов'язаний з масовим виштовхуванням людей зі сфери матеріального виробництва й управління (Стэндинг, 2014. С. 157–169). З цієї точки зору та турбулентність, яку ми зараз спостерігаємо в західному

світі, – це ще "квіточки". Це поки тільки перші прояви глибинної економічної трансформації, яка невідомо ще до чого приведе.

Не менш важлива проблема пов'язана з тією обставиною, що повна автоматизація промислового виробництва в масштабах економіки взагалі неможлива на класичній капіталістичній основі, оскільки в цьому разі виявляється принципово нерозв'язним питання реалізації промислової продукції. Справа в тому, що процес повної автоматизації промислового виробництва ставить під сумнів перспективи продовження так званого економічного кругообігу продуктів і доходів.

Схема так званого економічного кругообігу, що відкриває будь-який підручник "економікс", насправді демонструє аж ніяк не загальноекономічний, а специфічно капіталістичний кругообіг, оскільки він передбачає тільки найману працю (щоб переконатися в цьому, досить спробувати відшукати в цьому кругообігу місце для таких дрібних товаровиробників, як, наприклад, селяни). У центрі цього кругообігу – ринок ресурсів, на якому робітники пропонують свою робочу силу, а фірми купують її, виплачуючи заробітну плату. Потім за рахунок заробітної плати працівники і їхні сім'ї купують у фірм споживчі товари для задоволення своїх потреб. Очевидно, що, коли виробництво стане повністю автоматизованим у масштабах економіки, ця схема кругообігу не зможе працювати, оскільки в ньому не буде місця ні праці, ні заробітній платі, ні найманим працівникам та їхнім сім'ям, які купують продукти цього виробництва.

Але це не означає, що вирішення цієї проблеми не існує. Воно пов'язане з такою економічною формою, як базовий основний дохід, який передбачає регулярні безкоштовні виплати грошей населенню. Такі економічні експерименти проводилися в основному на локальному рівні в багатьох країнах, перш за все високорозвинених. Загалом вони показали непогані результати в тому сенсі, що соціальна поведінка людей, які отримують базовий основний дохід, в середньому поліпшувалася. Здебільшого була зафіксована тенденція до підсилення не наркоманії та алкоголізму, а, навпаки, прагнення підвищити свою кваліфікацію, розширити обсяг знань тощо. Це означає, що у світовій, і перш за все – в високорозвиненій, економіці починають поступово складатися окремі елементи тих економічних відносин, які адекватні процесу повної автоматизації промислового виробництва.

Ці відносини вже не можуть бути капіталістичними, адже в цьому разі неможлива реалізація продукції повністю автоматизованого виробництва. Але вони можуть залишитися ринковими. Оскільки повністю автоматизоване в масштабах економіки промислове виробництво не може бути капіталістичним, воно

має виступати як реально усупільнене виробництво. Це не означає, що його продукція повинна роздаватися безкоштовно. Безоплатно може розподілятися лише сукупне грошове вираження загальної суми цін цієї продукції, яка утворює основу і визначає сукупну величину базового основного доходу. На ці гроші люди зможуть купувати промислову продукцію, забезпечуючи тим самим її реалізацію.

Однією з небагатьох країн, де була зроблена спроба ввести базовий дохід на національному рівні, була Швейцарія. Однак на загальнонаціональному референдумі лише 23% проголосували за базовий дохід, оскільки його введення вимагає збільшення податків і скорочення інших соціальних програм. Головна проблема пов'язана з пошуком джерел базового доходу за рахунок додаткових податків і урізанням інших статей бюджету.

Але це лише в негативній формі підтверджує припущення про те, що така економічна форма розподілу продукції адекватна лише повній автоматизації промислового виробництва в масштабах суспільства. За відсутності такого технологічного базису вона може використовуватися в основному на локальному рівні, та й то в експериментальному порядку. Це свідчить лише про те, що навіть найбільш розвинені країни ще не досягли такого рівня продуктивних сил, якому відповідає використання базового доходу як найважливішої форми розподілу продукції на загальнонаціональному рівні.

Повна автоматизація виробництва означає більш високий рівень розвитку продуктивних сил, пов'язаний вже не просто з черговим технологічним укладом, а з принципово новим технологічним способом виробництва. Тому від неї можна очікувати більш високого реального обсягу промислової продукції проти того, який відповідає застарілому технологічному базису, тобто індустріальному способу виробництва. Це означає, що в міру автоматизації промислового виробництва має збільшуватися реальна величина базового основного доходу, поступово наближаючись до того рівня, який відповідає поняттю "середнього класу".

Таким чином, процес реальної постіндустріальної трансформації здатний привести до відродження "середнього класу" на абсолютно новій технологічній і економічній основі і перетворенню його в основну масу населення високорозвиненого постіндустріального суспільства.

Чи можна буде назвати цю абсолютну більшість населення "середнім" або будь-яким іншим класом – це вже інше питання. Набагато важливіше те, що тим самим зміцниться та соціальна основа ліберальної демократії, яка сьогодні піддається у високорозвинених країнах небезпечній ерозії внаслідок тенденції до

поступового розмивання "середнього класу". Вже сама по собі гострота цих проблем, їх широке обговорення в західному суспільстві (наприклад, той факт, що вони регулярно опиняються в центрі уваги на Давоському економічному форумі) служать відображенням процесу глибокої економічної трансформації, що починається у високорозвинених країнах.

Перед лицем цього історичного процесу західні економісти подібні до людей, що розглядають монументальне полотно з близької відстані, надто близької для того, щоб побачити всю картину загалом. Вони бачать перед собою окремі мазки, фарби, нерівності полотна, гру світла і сприймають це як якийсь химерний хаос, який не складається в їхній свідомості в єдину картину. Велике краще бачиться здалеку. Тому не дивно, що методологія Одеської школи виявилася напрочуд адекватною категоріальному аналізу процесу глибокої економічної трансформації, що розгортається сьогодні в західному світі і виявляється на поверхні явищ у турбулентності, що його охопила.

Висновки. Одеська школа працює в "реалістичній" парадигмі, в центрі уваги якої знаходиться розвиток продуктивних сил, а економічні відносини можуть виступати як суспільна форма цього розвитку в тому разі, якщо вони відповідають досягнутому рівню розвитку продуктивних сил. Тому реальною основою економічної системи виступає такий рівень розвитку продуктивних сил, який характеризується адекватним цій системі технологічним способом виробництва.

Одеська школа розвивалася в рамках цієї парадигми, але за радянських часів вона не могла перейти певні межі і замінити так зване "основне виробниче відношення" поняттям технологічного способу виробництва як основи економічної системи, оскільки в цьому разі могла обрушитися вся логічна конструкція офіційної радянської політекономії. Послідовно застосувати "реалістичну" методологію до аналізу радянського суспільства було практично неможливо через загострення іманентної йому суперечності між формальною і реальною сторонами економічного розвитку, яке багато в чому визначило його історичну долю. Таким чином, винен у цій частковій непослідовності був не метод, а сам предмет аналізу.

Однак в кінці XX – на початку XXI століття багато в чому аналогічна розбіжність цих двох сторін трансформаційного процесу починає дедалі більше явно виявлятися тепер уже в західному суспільстві. Йдеться про те, що сучасне високорозвинене суспільство є за своїм характером лише номінально постіндустріальним, і внаслідок цього в ньому ще тільки має відбутися процес реальної постіндустріальної трансформації. Тому, для

того щоб повністю розгорнути в нових історичних умовах методологію Одеської школи, треба розширити предмет дослідження, включивши в нього перш за все процеси, що відбуваються в сучасному високорозвиненому суспільстві.

Не менш важливим є розмежування формальної і реальної трансформації і для категоріального розуміння процесів, що відбуваються у вітчизняній економіці. Наприклад, ця методологія дозволяє розрізнити процеси формальної і реальної євроінтеграції України. У методологічному сенсі таке розмежування є аналогічним концепції реальної постіндустріальної трансформації високорозвиненої економіки, оскільки критерієм і в тому, і в іншому випадку служить адекватний технологічний базис суспільства. З цієї точки зору стає очевидним, що найбільш фундаментальні проблеми євроінтеграції України пов'язані перш за все з переважно формальним характером цього процесу.

Коли йдеться про євроінтеграцію України, в центрі уваги опиняються передусім угоди з ЄС, які, безперечно, мають велике значення для інтеграційного процесу. Але цей процес, на жаль, не спирається на створення адекватного технологічного базису і тому зберігає свій переважно формальний характер. Вирішення цих проблем треба шукати на шляхах реальної євроінтеграції України. Реальна інтеграція України до ЄС означає створення адекватного технологічного базису цього історичного процесу і передбачає досягнення такого рівня розвитку продуктивних сил, який можна було б порівняти з європейським рівнем. Таким чином, головний практичний висновок полягає в тому, що реальна євроінтеграція України об'єктивно вимагає проведення державою активної економічної політики, спрямованої на нову індустріалізацію країни.

У цій статті акцент зроблено на аналізі методологічного значення таких найважливіших елементів категоріального апарату Одеської школи, як поняття технологічного способу виробництва і категорії формальної і реальної трансформації. Разом з тим залишилися фактично не порушеними багато інших не менш важливих елементів методології Одеської школи. Але навіть такий побіжний начерк дає певне уявлення про методологічний потенціал Одеської школи, який відкриває широкі можливості для теоретичного аналізу процесів, що відбуваються у світовій та національній економіці, а також для проведення прикладних досліджень, спрямованих на розробку практичних рекомендацій для економічної політики держави.

Література

Богданов А.А., Скворцов-Степанов И.И. (2011). Курс политической экономии докапиталистической эпохи. Москва: Либроком. 378 с.

- Геец В.М., Гриценко А.А. (2013). Выход из кризиса (Размышления над актуальным в связи с прочитанным). *Экономика Украины*. № 6. С. 4–19.
- Голдстон Дж.А. (2014). Почему Европа? Возвышение Запада в мировой истории. 1500–1850. Москва: Издательство института Гайдара. 302 с.
- Гриценко А.А. (2005). Развитие форм обмена, стоимости и денег. Киев: Основа. 192 с.
- Гриценко А.А. (2011). Методологические основы модернизации Украины. *Экономика Украины*. № 2. С. 4–21.
- Гриценко А.А. (2016). Экономика Украины на пути к инклюзивному развитию. *Экономика Украины*. № 2. С. 45–63.
- Гриценко А.А. (2017). Логико-исторические основы кардинальных экономических изменений и перехода к реконструктивному развитию. *Экономика Украины*. № 5–6. С. 39–57.
- Жданова Л.Л. (2014). Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика. Одеса: Астропринт. 296 с.
- Мэйсон П. (2016). Посткапитализм: путешествие по нашему будущему. Москва: Ад Маргинем. 410 с.
- Зверяков М.І., Жданова Л.Л., Шараг О.С. (2017). Нова індустріалізація як модель економічного розвитку України. Одеса: Астропринт. 244 с.
- Розенберг Н., Бирдцелл Л. (2015). Как Запад стал богатым. Экономическое преобразование индустриального мира. Москва: ИРИСПЭН, Социум. 448 с.
- Стэндинг Г. (2014). Прекариат. Новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем. 328 с.
- Тойнби А. (2010). Постижение истории. Москва: Айрис Пресс. 640 с.
- Шваб К. (2017). Четвёртая промышленная революция. Москва: ЭКСМО. 208 с.
- Feenstra R.C. (2015). *Advanced International Trade: Theory and Evidence* – Princeton: Princ. Univ. Press. 412 p.
- Landau A. (2012). *The International Trade System*. New York: Routledge. 425 p.
- Suranovic S. (2015). *International Trade: Theory and Policy*. Washington: Saylor Foundation. 473 p.

Надіслано до редакції 21.03.2018

ODESSA SCHOOL AND THE PRESENT

Mykhailo Zvieriakov, Andrii Hrymaliuk

Author affiliation:

Zvieriakov M. I. Professor, Doctor of Economics, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Rector of the Odessa National Economic University.

E-mail: rector@oneu.edu.ua.

Hrymaliuk A. V. Associate Professor, PhD in Economics, Head, Department of Economic Theories of the Odessa Trade and Economic Institute of the Kyiv National University of Trade and Economics. E-mail andregrim01@gmail.com.

The scientific traditions of the Odessa School of Economic Thought, which was created by Professor A.K. Pokrytan, can play a significant role in the further development of the logico-historical approach to the analysis of economic development. One of the most important methodological foundations of the Odessa school is the consistent delineation of the formal and the real sides of the transformation processes. The main purpose of the article is to outline in the most general terms the opportunities that the methodology of the Odessa school opens up for the analysis of the transformation processes unfolding today in the world economy and, first of all, in the most developed countries.

The most important result of the study is connected with the conclusion that at the present time the process of the movement of a highly developed economy is developing not just towards the

next technological order, but towards a new technological method of production. This tendency can explain much in the modern world, including the turbulence that we see today in Western society. Modern highly developed society is still only nominally post-industrial, and there has yet to be a process of real post-industrial transformation in the future. The latter can be very painful for it, since it is connected with the mass expulsion of people from the sphere of material production and management. Thus, the main conclusion is that the contradiction between formal and real transformation, which at the end of the 20th century determined the historical fate of Soviet society, in the 21st century begins to exacerbate now in Western society, which enters into a process of real post-industrial transformation.

Key words: logical-historical approach, Odessa school, economic theory, real post-industrial transformation, technological way of production, highly developed economy.

JEL: B.41.

References

- Bogdanov, A.A., Skvorcov-Stepanov, I.I. (2011). The course of political economy pre-capitalist era. Moscow: Librocom [in Russian].
- Heyets, V.M., Hrytsenko, A.A. (2013). Exit from the crisis (Reflections on the actual in connection with the read). *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 6, 4-19 [in Russian].
- Goldstone, J.A. (2014). Why Europe? The rise of the West in world history. 1500-1850. Moscow: Publishing house of Gaidar Institute [in Russian].
- Hrytsenko, A.A. (2005). The development of forms of exchange, value and money. Kiev: Osnova [in Russian].
- Hrytsenko, A.A. (2011). Methodological basis of modernization of Ukraine. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2, 4-21 [in Russian].
- Hrytsenko, A.A. (2016). The economy of Ukraine on the way to inclusive development. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2, 45-63 [in Russian].
- Hrytsenko, A.A. (2017). Logico-historical bases of cardinal economic changes and transition to reconstructive development. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 5-6, 39-57 [in Russian].
- Zhdanova, L.L. (2014). Reproduction and accumulation of capital: theory, methodology, economic policy. Odessa: Astroprint [in Ukrainian].
- Mason, P. (2016). Post-capitalism: a journey through our future. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
- Zvieriakov, M.I., Zhdanova, L.L., Sharah, O.S. (2017). New industrialization as a model of economic development of Ukraine. Odessa: Astroprint [in Ukrainian].
- Rozenberg, N., Birdcell, L. (2015). How the West became rich. Economic transformation of the industrial world. Moscow: IRISPEN, Socium [in Russian].
- Standing, G. (2014). Prekaryat. A new dangerous class. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
- Toynbee, A. (2010). Comprehension of history. Moscow: Iris Press [in Russian].
- Schwab, K. (2017). The fourth industrial revolution. Moscow: EKSMO [in Russian].
- Feenstra, R.C. (2015). Advanced International Trade: Theory and Evidence – Princeton: Princ. Univ. Press.
- Landau, A. (2012). The International Trade System. New York: Routledge.
- Suranovic, S. (2015). International Trade: Theory and Policy. Washington: Saylor Foundation.